

---

*Т.М. Ковальчук,
аспірантка Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленка*

ОСОБИСТА ТА НАЦІОНАЛЬНА ГІДНІСТЬ У РУСЛІ КОЗАЦЬКОЇ КУЛЬТУРНОЇ ТРАДИЦІЇ

Козацтво, уособлюючи легендарне минуле українського народу, завжди було синонімом свободи, людської й національної гідності, лицарської доблесті, винахідливості та високого благородства. Протистояння зовнішній агресії та виховання гідних членів суспільства — це дві винятково важливі функції, які козацтво здійснювало в житті українського народу, завдяки піднесенню особистої та національної гідності забезпечивши у свій час його історично-духовний поступ. Саме відродження найкращих козацьких традицій, таких як лицарська доблесть, побратимство, здобуття козацьких прав і вольностей, любов до Вітчизни, готовність до самопожертви заради суспільних інтересів, загострене почуття справедливості, історичної спадкоємності тощо, здатне рішуче протистояти негативним явищам нинішнього суспільного буття, сприяти виходу сучасного суспільства з тривалої духовно-моральної кризи. З огляду на це, дослідження особистої та національної гідності як пріоритетних моральних цінностей козацтва є актуальним завданням сьогодення.

Незважаючи на значну кількість праць про запорізьке козацтво, ще далеко не всі пов'язані з ним питання дістали своє розв'язання і належне висвітлення. Зокрема, досі недостатньо дослідженими є моральні цінності козацтва, серед яких гідність посідає чільне місце як утвердження одвічного духу вільнолюбства запорожців. Важливим є той факт, що особиста свобода для козака перебувала у взаємозалежності із загальнодержавним розумінням свободи. Саме воля України була для козака передумовою його особистої свободи і навпаки.

Метою нашого дослідження є аналіз виявлення особистої та національної гідності як пріоритетів у системі моральних цінностей козацтва.

Історії українського козацтва та його культурі присвятили багато своїх наукових праць як українські, так і зарубіжні автори: В.Антонович, О.Апанович, Г.Боплан, Г.-Ф. Міллер, О.Рігельман, С.Мишецький, Ю.Мицик, А.Скальковський, П.Куліш, М.Грушевський, Н.Полонська-Василенко, І.Крип'якевич, В.Голобуцький, І.Стороженко, В.Сергійчук, Д.Яворницький, Н.Яковенко, Ю.Фігурний та ін. Переважна більшість із них, прагнучи якомога точніше відновити історичну картину нашої минувшини, обминали своєю увагою феномен козацтва як своєрідне виявлення української морально-патріотичної культури та гідності. Крім того, у працях одних і тих самих дослідників (Г.Боплан, Д.Яворницький, П.Куліш) потрапляємо часом на полярні висловлювання щодо вдачі козаків. Зокрема, Г.Боплан у праці “Опис України” зазначає: “Вони кмітливі і проникливі, дотепні і надзвичайно щедрі, не побиваються за великим багатством, зате дуже люблять свободу, без якої не уявляють собі життя”. І тут же: “Ці люди недовірливі, зрадливі, підступні, зв'язатись їм можна лише з великою обережністю” [1, 26]. Проте, незважаючи на таку суперечність у характеристиці козаків, Г.Боплан дає свідчення про те, що в козацькому середовищі всі були рівні у своїй гідності і свободах: “... чи то був поляк чи русин, кріпак, а чи вільний чоловік, його радо приймали, якщо вважався гідний вступити до того грізного товариства... і кожен запорожець готовий був захищати зі зброєю в руках свого названого брата” [1, 119]. Як зазначає Д.Яворницький, на Запоріжжі, нарівні із гостинністю шанували особисту чесність усіх мешканців січового товариства: “... там панували така чесність і така безпека, що люди, які приїздили з товарами або за товаром, чи в інших справах, не боялися і волосину втратити з голови своєї. Можна було на вулиці залишити свої гроші, не боячись, щоб вони були вкрадені. Всякий злочин проти будь-чиєї чесності, гостя чи січового жителя одразу ж карався смертю” [14, 235]. Особливо засуджувалися і суворо карали на Запоріжжі за образу жінки, зухвалість проти начальства, дезертирство, злодійство, непорядність, пияцтво під час походів на ворога.

Козацький рух в Україні – одна з найяскравіших сторінок літопису боротьби народу за політичну і державну незалежність. Адже це була єдина сила, яка в найважчі часи репрезентувала українські інтереси, стояла на сторожі свободи, гідності і честі України як незалежної держави. Саме козацтву належала важлива роль у відродженні та утвердженні національної гідності українського народу, визріванні державницької ідеї та її наступної реалізації. Призначенням козацького лицарського стану було давати лад у суспільстві, творити державу. Саме боротьбу за власну державу цей стан і демонстрував у всі періоди свого розквіту.

Запорізька Січ у процесі свого становлення і розвитку створює і формує своєрідний світогляд і правила поведінки – певний кодекс честі козака, дотримання якого було обов'язковим. На Січі високо цінували і культивували такі моральні чесноти, як мужність, героїзм, войовничість, благородність, великодушність, сміливість, глибоку релігійність, які були складовими ще індоєвропейського військового кодексу [13, 156]. Український козак мислив поняттями “честь”, “гідність”, “справедливість”, “добро Вітчизни”, свідомо ставив суспільне попереду особистого, і це було не прагнення, продиктоване власною вигодою, а моральна норма мислення всього цього лицарського стану. Саме запорожці стали для українського народу взірцем найкращих людських рис, втіленням національної гідності та волелюбного духу.

Головною метою козацтва був захист політичних, економічних, культурних та історичних надбань України, оборона її духовності та моральних устоїв. Серед його моральних якостей чільне місце посідає непереможне прагнення до збереження особистої свободи та гідності, яскраво зображене в

думах та історичних піснях. Козак у народному епосі – це ідеал вільної та гідної людини, борця за громадське добро, за волю рідного краю [8].

Яскравим прикладом, що засвідчує повагу до гідності іншого у середовищі козаків, є звичай побратимства, оспіваний в українських думах та історичних піснях. У багатьох найкращих зразках козацького фольклору підносяться вірність побратимів, їхня міцна чоловіча дружба, самопожертва, як взірць гідної поведінки. А.Скальковський, звертаючи увагу на традицію побратимства козаків, писав: “На взірць лицарів, запорожці були зв’язані священними обітницями товариства, всі козаки, незалежно від звання, віку та походження, ставали братами-товаришами, називали свого курінного і кошового отаманів батьком, а козаків братчиками” [10, 78–79]. Ю.Фігурний, описуючи цей звичай, наголошував на глибокій відданості побратимів, їхній готовності на самопожертву заради товариша: “Козаки-побратими через все життя проносили повагу один до одного. Вірність і відданість побратимів аж до самопожертви були характерним явищем епохи. Нерідко козаки, що брателься між собою, йшли один за одного у вогонь і воду, на тортури і навіть на вірну смерть” [13, 123]. Побратими поважали і слухали один одного, разом брали участь у козацьких походах, подорожували. Побратимство було гарантією взаємодопомоги і під час битви з ворогом, і в мирному житті [3, 119].

Козацькі думи, історичні пісні, легенди і перекази дають досить виразний, сповнений гідності образ козацтва, усталений як у військових справах, так і в мирному побуті. Постійна небезпека загинути на полі бою спричиняла зневажливе ставлення козаків до матеріальних благ. Зокрема, фольклор рясніє описами “нехитрого” майна козака та його зневаги до речей матеріального світу [8, 79, 83]. Пдиною власністю воїна був кінь. Козак звертався до нього, як до розумної істоти, просив “розбити козацьку тугу по темному лузі”, допомогти врятуватися з тяжкої неволі, розділити його радість у перемозі над ворогом [2, 121–122].

Найбільшою цінністю для козака були особиста свобода і воля для України. На війні він дбав не про те, щоб урятувати собі життя, а про те, щоб гідно померти в бою, до кінця виконавши свій святий обов’язок – захистити Вітчизну, вмерти на полі як герой [6, 138].

Акцентуючи увагу на козацтві як потужному самотньому прояві української морально-патріотичної культури та гідності, слід поставити його поряд з таким феноменом європейської цивілізації, як середньовічне лицарство. А.Тойнбі, порівнюючи козацтво з лицарством, зазначав, що “козаки утворювали напівчернецьке військове братство, маючи спільні риси з еллінським братством воїнів-спартіатів та орденами лицарів-хрестоносців” [12, 124]. Таким чином, січове товариство було своєрідним лицарським станом, який мав свої закони, традиції, свої поняття честі й гідності, порушувати які не міг ніхто.

Підкреслений культ свободи становив основу лицарського кодексу козацтва. Виявом найвищої гідності запорожці вважали померти за свободу вітчизни. Свобода була основним життєвим пріоритетом для них у прагненні за будь-що зберегти свою державу, утвердити власну гідність, бути хазяїном своєї землі. Непохитність присяги, вірність козацькому побратимству, почуття дружби та воїнська доблесть, які визначають образ козака, – це ті риси ідеалу людини, які сформувала в козацькому середовищі історична доля українського народу.

Готовність до смерті, спартанська витривалість до фізичних навантажень, байдужість до побутового комфорту і особливе непереможне прагнення навіть коштом власного життя зберегти свободу – це ті риси владі, якими козаки завжди дивували іноземних спостерігачів. Зокрема, Г.Боплан зазначає, що, “єднаючи з хитрим і гострим розумом щедрість і безкорисність, козаки страшенно люблять свободу; смерть вважають кращою за рабство і для оборони незалежності часто повстають проти своїх гнобителів-поляків” [1, 73]. В.Січинський, публікуючи записки принца віртемберзького Максиміліана Еммануїла, наводить такі його слова, що стосуються вільнолюбної владі козаків: “Ці хочуть бути вільним народом, невід’яремним ні Польщі, ні Москві, тому вони завжди борються за свої привілеї та права” [9, 151].

Сповненими героїзму, мужності та військової звитяги є легендарні постаті українського козацтва Байда Вишневецький, С.Наливайко, І.Сірко, С.Палій, І.Гонта, оспівані в думах кобзарів, творах Тараса Шевченка.

Витоки ментальності козацтва, що мала значний вплив на формування українського характеру, знаходимо в образах князів-лицарів Київської Русі, зокрема князя Ігоря, який закликає дружинників перед нерівним боєм з половцями: “Краще вже потятим бути, ніж полоненим” [11, 37].

Ю.Фігурний, простежуючи чіткі паралелі між культурною спадщиною Запорізької Січі та духовно-лицарськими чернечими орденами Західної Європи XII–XIV ст., наголошує на типових для обох культур моральних принципах – таких як, релігійність і аскетизм, побратимство, колективне землеволодіння, культу Діви Марії-Покрови [13, 197]. Як для західноєвропейського лицарства, так і для українського козацтва одне з головних завдань полягало в обстоюванні християнської віри та захисту церкви [13, 197–198].

Своєрідним було ставлення козака до жінки. Як зазначає Ю.Фігурний, “українське лицарство міцно зберігало традиційну повагу до жінки, жінки-коханки, жінки-матері, жінки-господарки, захищаючи її честь і гідність у битвах з ворогом” [13, 103]. Обітниця безшлюбності запорізьких козаків та заборона жінкам з’являтися на Січі була зумовлена необхідністю суворого дотримання порядку на Запоріжжі. Свідчення про певною мірою зневажливе ставлення козацтва до жіночої статі знаходимо у відомій пісні про Петра Сагайдачного, який “проміняв жінку на тютюн та люльку”. Проте насправді ставлення до жінки, повага до її честі та гідності у козацькому середовищі була на досить високому рівні, а за порушення цієї обітниці суворо карали [13, 114].

Запорізькі козаки визволяли українських бранок з неволі, боронили рідну землю від нападів татар. Крім того, у багатьох українських піснях оспівано тугу запорожця за рідною домівкою і коханою дівчиною, яка чекає козака з походу.

Д.І. Яворницький писав, що “світлу сторону характеру запорозьких козаків” становили “благодушність, щедрість, безкорисливість, постійність у дружбі, дуже високо цінованими в Запоріжжі.., за козацькими правилами гріхом вважалось обдурити навіть нечистого, якщо він іноді потрапляв січовикам у товариші; крім цього, світлими рисами характеру запорозьких козаків були – висока любов їх до особистої волі, за яку вони віддавали перевагу лютій смерті перед ганебним рабством; глибока повага до старих та заслужених вояків і взагалі до всіх військових ступенів; простота, помірність і винахідливість при нужді, в домашньому побуті або в різних безвихідних випадках і фізичних недугах” [14, 234]. Поряд з чеснотами Д.І. Яворницький відзначав темний бік козацької натури – пристрасть до спиртних напоїв. Проте, як зауважує В.Січинський, “під час походів козаки зовсім не пиячать” [9, 73]. П.Куліш (1819–1897), історик, етнограф і фольклорист, у ранніх своїх творах давав здебільшого позитивну, дещо романтичну оцінку козацтва і навіть певною мірою ідеалізував його [7, 14]. Однак з часом, як зазначає М.Жулинський у передмові до його творів, П.Куліш свідомо “деідеалізує” козацтво, розвиваючи критичний погляд на історичне минуле України [7, 22]. Судячи з цього, гадаємо, не слід занадто ідеалізувати козацтво і так само різко засуджувати його, незаслужено применшуючи ту, безперечно, величезну роль, яку воно відіграло в становленні цілісного образу сучасного українського народу. Козаки вважали святим обов’язком боронити рідну землю та віру християнську (звичай війна й розпочиналася з релігійною метою – “за віру християнську”). Проте часто вони йшли на війну заради слави, бажаючи прославитися військовими подвигами, “слави і честі набрати”, адже головне – “щоб слава не пропала поміж козаками”. Отже, ідею національної гідності, яка виявлялася в любові до Батьківщини, вони поєднували з ідеєю війни.

Дуже серйозно, відповідально і шанобливо козаки ставилися до віри християнської. Надзвичайно велике значення мали їхні глибокі релігійні переконання: вважалося, що той, хто присягнув на вірність Богові і порушував своє слово, здійснював велике святотатство. Релігія становила домінують морально-етичних цінностей козаків, впливаючи на їхнє світосприймання. Характеризуючи козацький тип поведінки, М.Костомаров теж звертав увагу на глибоку релігійність козацтва як рису, яка була йому глибоко притаманна. “Ідея про релігію сполучається в козака з ідеєю про батьківщину. Вітчизну він називає “землею християнською” [9, 130]. Відомо, що на території Січі існувала церква Богородиці (Діви Марії) Покрови. Глибока релігійність і щира віра, а також захист православної церкви були міцним підґрунтям всього козацького життя.

М.Костомаров убачав у Січі своєрідне військове братство, головними засадами якого були: побратимство, гідність, аскетизм, релігійність та готовність до небезпеки [5, 19]. Зокрема, побратимство мало на меті “взаємодопомогу і під час битви з ворогом, і в мирному житті” [13, 121]. Побратими зобов’язувалися поважати і слухати один одного, допомагати в скруті, а в разі потреби віддати за товариша життя. Ю.Фігурний, описуючи звичай побратимства, звертає увагу на глибоку релігійність обряду “братання” козаків, які, засвідчуючи свою волю, “робили запис в церковній книзі, слухали молитву, дарували один одному хрести та виходили з церкви немов справжні рідні брати до кінця свого життя” [13, 122].

Виявом глибокого пошанування гідності у козацькому середовищі, на якому акцентує увагу Ю.Фігурний, було звертання до отамана: “Батьку кошовий, отамане військовий”, а до молодих недосвідчених козаків – “Синку”. Дослідник наголошує на тому, що “при встановленні такої “родинної” субординації значення мав не реальний вік козака, а його життєвий досвід воїна-лицаря. Саме тому 40-літній козак іноді звав батьком 20-літнього, бо останній раніше вступив до Запорозької Січі і став справжнім фаховим воїном” [13, 123]. Це – яскраве свідчення того, що в козацькому середовищі усі були рівні у праві на повагу до власної гідності, людину шанували за її вчинками та досвідом, а не за станом чи майновою належністю. Через усе життя козаки-побратими проносили повагу один до одного, і їхня вірність і відданість аж до самопожертви була виявом глибокої пошани і поваги до гідності іншого. Нерідко козаки, що браталися між собою, йшли один за одного у вогонь і воду, на тортури і навіть на вірну смерть. Між побратимами та їхніми сім’ями панували дружба і взаємодопомога.

Отже, козацтво репрезентувало утвердження і поступ морально-духовних засад мислення в історичній еволюції цінностей українського суспільства. Зокрема, піднесення усвідомленого почуття як особистої, так і національної гідності у добу козацтва сприяло становленню національної свідомості української нації в цілому.

На Запорізькій Січі зароджувалися стереотипи поведінки і морально-етичні цінності козацтва. Утвердження його глибоких духовних засад ґрунтувалося на давніх історичних традиціях українського народу. Феномен козацтва відіграв значну роль не тільки у формуванні української держави, а й у становленні духовно-моральної культури української нації, оскільки воно обстоювало її гідність і незалежність на загальнодержавному рівні, і, будучи авангардом на політичній арені України, справило значний вплив на різні сфери духовного життя суспільства: релігійну свідомість, політичне мислення, морально-етичні цінності тощо.

Українське суспільство витворило своєрідну національну міфологію, згідно з якою, український козак – хоробрий лицар, морально чиста, високодуховна й незалежна від матеріальних цінностей людина, яка керує своїми емоціями, розумом і волею, є полум’яним патріотом та оборонцем України. Визначальними моральними чеснотами козацтва були повага до християнської віри та церкви, побожність, ширість, товарицькість, чесність. Яскравим свідченням поваги і визнання

особистої гідності кожної людини у козацькому середовищі було те, що вони об'єднувалися на основі рівності без врахування соціального походження і матеріального становища. Нині наше суспільство шукає гідний зразок для наслідування. Ним може і має стати козацтво. Звертання до його духовно-морального досвіду і традицій є нагальною потребою сьогодення. Адже відродження принципів січового братства як громадсько-патріотичної організації, що відіграла активну роль у розбудові своєї Батьківщини, може дати новий поштовх становленню України як демократичної, правової держави, сприяти розвитку в ній засад громадянського суспільства. Демократичне прийняття рішень Січовою радою, простота відносин із старшиною, волелюбність, вірність присязі, повага одного до одного та інші моральні принципи, що об'єднували запорожців, – гідні наслідування й нині. Звертання до найкращих духовно-моральних традицій козащини сприятиме відновленню в масовій свідомості історично притаманних українському народові високих моральних і духовних цінностей, зокрема відродженню почуття особистої і національної гідності, вихованню патріотизму, високої політичної культури, утвердженню соціального оптимізму в світогляді молодого покоління.

ЛІТЕРАТУРА

- Богдан Г.-Л.* Опис України. – Львів, 1990.
Героїчний епос українського народу. Хрестоматія. – К., 1993.
Гром'яко М.М. Обычай побратимства в былинах // Фольклор и этнография. У этнографических истоков фольклорных сюжетов и образов. – Л., 1984.
Костомаров М. Об историческом значении русской народной поэзии // Слов'янська міфологія. – К., 1994.
Костомаров Н.И. Собр. соч. Кн. 4. – Т. IX–XI. Богдан Хмельницкий. – СПб., 1904.
Котляревський І. Енеїда. – К., 1989.
Куліш П. Твори в двох томах. – К., 1989. – Т. 1.
Наша дума наша пісня. Українські народні думи та пісні. – К., 1966.
Січинський В. Чужинці про Україну. – К., 1992.
Скальковський А.О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994.
Слово о полку Игореве. – М., 1984.
Тойнбі А. Дослідження історії. – К., 1995. – Т. 1.
Фігурний Ю.С. Історичні витоки українського лицарства. – К., 2004.
Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. – К., 1990. – Т. 1.